

Waarom werken we?

Paul de Beer¹

In 1887 beschreef de Amerikaanse auteur Edward Bellamy in *Looking backward* hoe de economie in het Boston van het jaar 2000 georganiseerd zou zijn. Zonder die term te gebruiken was Amerika een socialistische heilstaat geworden. De sociale kwestie (of *the labour question*) uit Bellamy's tijd was opgelost, doordat iedere burger verzekerd was van een vaste, goed betaalde baan in overheidsdienst. Sterker nog, iedereen verdiende hetzelfde. Wie zwaar werk deed, werd gecompenseerd doordat hij minder uren hoefde te werken. Wie uitstekend presteerde, werd beloond doordat hij een leukere functie kreeg, naar eigen keuze. En doordat alle nutteloze werk was uitgebannen, was het welvaartsniveau aanzienlijk gestegen.

Een vaste baan in loondienst. Dat is ook nu voor de meeste mensen nog het ideaal als het gaat om hun dagelijkse tijdbesteding. Dat had Bellamy goed voorzien. En liefst een baan waarvoor je, als je wordt gevraagd hoe het met je gaat, kunt antwoorden met: 'druk, druk, druk' (dat had Bellamy dan weer niet voorzien). Waar we vroeger werkten om te leven, lijken we nu steeds meer te leven om te werken. Nederland is dan ook een echte arbeidssamenleving. Al ruim een kwart eeuw, sinds het verschijnen van het invloedrijke WRR-rapport *Een werkend perspectief* in 1990, is verhoging van de arbeidsparticipatie een van de hoofddoelen van het sociaaleconomisch beleid. En bepaald niet zonder succes. Werkte in 1994 niet meer dan 64% van de bevolking van 15-64 jaar, waarmee Nederland tot de Europese middenmoot behoorde, inmiddels is de werkgelegenheidsgraad 75% en staan we met Duitsland, Denemarken en Zweden aan de Europese top. Voor alle kabinetten van de afgelopen kwart eeuw was het bevorderen van de arbeidsdeelname een van de hoofddoelen.

Maar waarom hechten we zoveel belang aan betaald werk? En waarom bij voorkeur in de vorm van een vaste baan? Op het eerste gezicht lijkt dat misschien vanzelfsprekend. Aan een vaste baan zijn, mede dankzij ruim een eeuw inspanning en strijd van de vakbeweging, tal van rechten verbonden die we in onze samenleving hoog waarderen: een comfortabel inkomen, redelijke arbeidstijden, goede arbeidsomstandigheden, de opbouw van een pensioen en een fatsoenlijke uitkering als je je baan kwijtraakt of arbeidsongeschikt raakt. Dankzij al die opgebouwde rechten is de gemiddelde werknemer met een vaste baan in een land als Nederland nu een welvarende burger, terwijl de doorsnee arbeider in de tijd van Bellamy moest sappelen voor een hongerloontje, vaak werkdagen van 10 tot 12 uur, met uitschieters naar 15 of 16 uur, zes dagen per week en dan ging het vaak ook nog eens om zwaar, vies en gevaarlijk werk.

Werk als bron van welvaart

Werk is de belangrijkste bron van welvaart geworden. Zowel voor het individu als voor de samenleving als geheel. Dat is overigens geen modern idee. Hoewel de klassieke Grieken en Romeinen erom bekend staan dat zij neerkeken op werk, constateerde Cicero al dat bijna alles wat waardevol is door mensenhanden is gemaakt. Meer dan 1700 jaar later stelde John Locke, dat de enige manier om rechtmatig bezit te verkrijgen is om de natuur te bewerken. Ook een appel die aan de boom hangt, krijgt pas waarde voor de mens als hij wordt geplukt. En wie de appel het eerst plukt,

¹ Henri Polak hoogleraar voor arbeidsverhoudingen aan de Universiteit van Amsterdam, tevens verbonden aan het Amsterdams Instituut voor ArbeidsStudies (AIAS) en het Wetenschappelijk Bureau voor de Vakbeweging, de Burcht. Deze lezing is gebaseerd op een literatuurstudie van verschillende wetenschappelijke perspectieven op (de waarde van) werk.

heeft er recht op. Tenzij hij aan een boom hangt die door een ander is geplant. Volgens Locke was “of the products of the earth useful to the life of man” wel 99% het resultaat van arbeid. En het mooie is, dat iemand die de natuur bewerkt, daarmee niet alleen zichzelf maar uiteindelijk de gehele samenleving verrijkt. Weer een kleine eeuw later – we zitten inmiddels in 1776 – werd dat idee verder uitgewerkt door Adam Smith in zijn zoektocht naar de aard en de oorzaken van de rijkdom van landen. Ook hij stelde dat arbeid de bron van alle welvaart is, en dat de slager, de brouwer en de bakker zich puur uit eigen belang inspannen, maar daarmee tevens het belang dienen van de consument die zo van een diner wordt voorzien.

Adam Smith voegde daaraan toe dat iedereen daarvoor zijn eigen taak moet vervullen. Arbeidsdeling en specialisatie waren volgens hem de bron van welvaartsgroei, zoals hij liet zien met het beroemde voorbeeld van de speldenfabriek. Dat vereiste ook een marktmechanisme, dat als een onzichtbare hand de beslissingen van miljoenen individuele arbeiders en consumenten op elkaar afstemt.

Volgens de socioloog Émile Durkheim creëerde arbeidsdeling niet alleen welvaart, maar ook een nieuw soort band tussen mensen in de industrialiserende samenleving. Door vergaande specialisatie worden mensen immers steeds meer afhankelijk van elkaar. In een moderne samenleving is niemand meer in staat werkelijk zelfstandig te leven. Die onderlinge afhankelijkheid creëerde volgens Durkheim een gevoel van betrokkenheid en verantwoordelijkheid voor elkaar, de basis voor een hechte samenleving. Organische solidariteit noemde hij dat, omdat de leden van een samenleving zijn als de organen van een lichaam: ieder afzonderlijk kunnen zij niets, maar tezamen vormen zij een vitaal organisme.

Is welvaart wel het doel?

Voor ons mag het vanzelfsprekend lijken dat de waarde van werk (mede) ligt in de welvaart die zij voortbrengt, maar dat is eigenlijk een typisch westerse gedachte. Het werk van antropologen leert ons dat in veel premoderne, ‘primitieve’ samenlevingen alleen wordt gewerkt om in de noodzakelijke levensbehoeften te voorzien. Zodra men die basale behoeften heeft bevredigd, stopt men met werken. Een subsistentie-economie wordt dat genoemd. Terwijl economen ons leren dat onze behoeften onbegrensd zijn en er dus altijd schaarste zal heersen, hoe welvarend we ook worden, laten antropologen zien dat mensen ook met heel weinig tevreden kunnen zijn. Anders gezegd, schaarste los je niet op door steeds meer te produceren, maar door je behoeften te beperken. Is de opbrengst van de jacht groter dan verwacht of valt de oogst gunstig uit, dan gebruik je het meerdere niet om een luxer leven te leiden of bezittingen te verzamelen, maar om te delen met je stamgenoten of af te dragen aan het stamhoofd die er een feest mee organiseert. Terwijl wij het, ondanks onze vele malen hogere productiviteit, vooral druk, druk, druk hebben, besteedde men in het stenen tijdperk, volgens de antropoloog Sahlins, gemiddeld maar drie uur per dag aan werken. De Russische landbouweconoom Chayanov constateerde in de jaren dertig van de vorige eeuw dat Russische boeren ook maar de helft van de dagen van het jaar werkten en dan gemiddeld nog maar zo’n zes uur per dag. Ook dan kom je over het gehele jaar dus uit op gemiddeld drie uur werken per dag. Veelvuldig waren de klachten in vroeger eeuwen van werkgevers over het gebrek aan werklust van de arbeiders. Zelfs als zij de lonen verhoogden, gingen de meeste arbeiders niet meer maar juist minder uren werken. Dan hadden zij immers aan minder uren werk genoeg om in hun levensbehoeften te voorzien.

Arbeidsdeling als bron van vervreemding

Ook als wij wel waarderen dat arbeid en arbeidsdeling de belangrijkste bron van individuele en maatschappelijke rijkdom zijn, maakt dat het werk zelf nog niet waardevol. Integendeel, te ver doorgevoerde arbeidsdeling kan het werken juist steeds minder aantrekkelijk maken. Niet lang na

Durkheim voerde Frederick Winslow Taylor het principe van de arbeidsdeling tot zijn uiterste consequentie door, door managers te adviseren de verdeling van taken binnen het bedrijf minutieus in kaart te brengen en de arbeiders strikt te instrueren hoe zij eindeloos een zo simpel mogelijke taak moesten uitvoeren. De arbeider werd daarmee haast letterlijk het radertje in de machine waarop Weber al had gewezen en dat door Charlie Chaplin op onvergetelijke wijze werd verbeeld in *Modern times*. Hoewel Taylor meende dat de arbeider zelf veel baat zou hebben bij zijn *scientific management*, werd Taylorisme in de loop van de twintigste eeuw juist steeds meer synoniem met degradatie van de kwaliteit van de arbeid.

Die analyse was natuurlijk al eerder door de jonge Marx gemaakt, die vaststelde dat de arbeider in de kapitalistische samenleving vervreemd is. Doordat de arbeider niet voor zichzelf werkt, maar voor de kapitalist, de eigenaar van de productiemiddelen, is de arbeider vervreemd van zijn arbeid, van het product van zijn arbeid, van zijn eigen wezen en van andere arbeiders.

Honderd jaar later, in 1974, bevestigde Braverman die analyse nogmaals in zijn invloedrijke boek *Labor and monopoly capital* met de veelzeggende ondertitel *The degradation of work in the twentieth century*. Door de algemene invoering van Tayloristische principes was de kwaliteit van het werk in de vorige eeuw alleen maar slechter geworden. In de jaren negentig werd deze boodschap opnieuw uitgedragen door Ritzer in *The McDonaldization of society*, waarin hij laat zien hoe in steeds meer bedrijfstakken de Tayloristische organisatieprincipes van McDonalds dominant zijn geworden. Ritzer ziet dergelijke tendensen niet alleen in de 'lagere' segmenten van de arbeidsmarkt, maar in toenemende mate ook in hogere beroepen en zelfs bij professionals ('McDentist'). Dat sluit weer aan bij recente klachten over de organisatie van de zorg in Nederland, bijvoorbeeld in de thuiszorg, waar medewerkers een precies vastgesteld aantal minuten hebben om een steunkous aan te trekken. De tijdstudies van Taylor hebben ook daar school gemaakt.

Werken als last

Nu is het idee dat arbeid een last is, van alle tijden. Dat begint natuurlijk al met Genesis 3:19: "In het zweet uws aanschijns zult gij brood eten." Zoals ik al even memoreerde, keken de oude Grieken en Romeinen over het algemeen neer op arbeid, en dan vooral fysieke arbeid. Die liet men dan ook het liefst aan slaven over. Alleen geestelijke arbeid, contemplatie, filosofie en het bestuur van de stadsstaat, was waardevol, maar die werd dan ook niet als arbeid gezien. Sterker nog, er bestond in die tijd niet één woord om alle soorten werk mee aan te duiden; het ging immers om geheel verschillende activiteiten.

Dat werk primair een last is, een opoffering, is zeker niet alleen een idee uit de tijd dat de meeste arbeid fysiek zwaar was. In feite is het nog steeds het dominante idee in de economische wetenschap. Die waardeert arbeid alleen als bron van welvaart, maar beschouwt het werken zelf als een opoffering van vrije tijd. Alleen vrije tijd levert in de standaard economische analyse 'nut' of behoeftebevrediging op. Maar om die vrije tijd prettig te kunnen besteden heb je wel geld nodig om consumptiegoederen aan te schaffen, en daarvoor moet worden gewerkt. De optimale hoeveelheid werk wordt dan bepaald door de afweging van tussen het nut van een uur extra vrije tijd en de extra consumptie die een uur langer werken oplevert. Het verbaast mij dan ook dat de meeste hedendaagse economen menen dat het het beste is als we zoveel mogelijk werken.

Keynes wist echter wel beter. Hij voorzag in 1932 dat onze kleinkinderen – dat zouden wij of onze ouders dus kunnen zijn – inderdaad nog maar drie uur per dag of 15 uur week zouden werken. Net als de filosoof Bertrand Russell die in hetzelfde jaar een lofzang op niets doen schreef en stelde dat "a great deal of harm is being done in the modern world by belief in the virtuousness of WORK" en dat de weg naar voorspoed en geluk was gelegen in een forse vermindering van de hoeveelheid

werk. Daarmee trad hij weer in de voetsporen van Paul Lafargue die in 1880 in zijn satirische essay *Het recht op luiheid* de arbeidersklasse verweet dat zij teveel werkte en te weinig consumeerde, waardoor zij de bourgeoisie dwong tot een bestaan van ledigheid en zich in weelde wentelen. Ook volgens hem moest de arbeidstijd tot drie uur per dag worden verkort door alle nutteloze arbeid uit te bannen. Honderd jaar later komen we die opvatting weer tegen bij André Gorz die er, anders dan Marx, niet voor pleitte om de arbeider *in* zijn arbeid te bevrijden, maar *van* zijn arbeid door de arbeidstijd zoveel mogelijk te reduceren.

Werken als plicht

Toch waren er door de eeuwen heen telkens weer denkers die de positieve waarde van werk benadrukten. Lange tijd waren die vooral religieus geïnspireerd. In de vierde eeuw stelde Augustinus dat mensen door fysieke arbeid een balans moeten zoeken tussen lichaam en geest. Ledigheid was voor hem de vijand van de ziel. Later zagen Luther en Calvijn werk als een dienst aan god. Luther gebruikte niet voor niets het woord 'beroep' omdat hij arbeid als een goddelijke roeping zag. De puriteinen wisten dit idee overigens mooi te verbinden met het idee van arbeid als bron van welvaart. Wie succesvol was in zijn werk door veel te verdienen, bewees daarmee tevens dat hij was uitverkoren door god. Het enige minpuntje was, dat je die rijkdom dan niet mocht gebruiken om in grote weelde en luxe te leven. Volgens Weber kwam uit deze ethiek zelfs de geest van het kapitalisme in de protestantse wereld voort.

Misschien was verrassend was het Karl Marx, de grootste criticaster van werk in de kapitalistische samenleving, die arbeid het meest op een voetstuk plaatste. Volgens hem was arbeid zelfs datgene wat de mens onderscheidt van het dier. Zelfs de slechtste architect is, in zijn woorden, ver verheven boven de bij, omdat als hij – de architect – een bijenkorf bouwt, hij deze van tevoren al in zijn hoofd heeft gebouwd. In Marx' ideale samenleving wordt daarom wel het werken in loondienst opgeheven, maar is werken nog steeds onze belangrijkste activiteit. Het is dan echter niet langer vervreemde arbeid. Eigenlijk worden we dan een soort vrijgevochten zzp'er, die 's ochtends jaagt 's middags vist en na het eten kritiseert.

Dat we in de ideale samenleving nog steeds werken, komen we door de eeuwen heen in veel utopieën tegen. Sterker nog, kenmerkend voor de utopische samenleving is juist veelal dat iedereen werkt, zij het een beperkt aantal uren per dag. Zo was er in het Utopia van Thomas More uit 1516 een arbeidsverplichting voor zes uur per dag. En ook in Bellamy's *Looking backward* wordt iedereen geacht te werken, zij het alleen van ons 21^e tot ons 45^e levensjaar. Het was overigens niet de bedoeling dat we de vele vrije tijd die in de utopische samenleving na het werken overbleef, in ledigheid zouden doorbrengen. Integendeel, juist in die vrije uren werden we geacht aan onze ontplooiing en ontwikkeling te werken. Thomas More wilde ons in die uren vooral laten lezen, Bellamy voorzag dat we de tijd zouden besteden aan 'verbetering' van onszelf, maar ook aan recreatie. Op 45-jarige leeftijd zou onze tweede jeugd beginnen. 45 was voor hem eigenlijk het nieuwe 21. Daarmee gaven More en Bellamy overigens impliciet aan dat zij het werken zelf toch niet zo hoog waardeerden en het nog steeds voornamelijk als een noodzakelijke last beschouwden.

Werken als lust

Eigenlijk komen we pas in de twintigste eeuw analyses tegen waarin de positieve aspecten van het werk overheersen. Deels heeft dat te maken met de ontdekking van onvrijwillige werkloosheid. In eerdere eeuwen kenden we alleen zwervers, bedelaars, landlopers, vagebonden en nietsnutten. Maar nu een deel van die niet-werkenden in plaats van als parasiet als slachtoffer van het kapitalistische systeem werd gezien, ontdekten we ook dat werkloosheid meer nadelen heeft dan alleen verlies aan inkomen. Marie Jahoda constateerde in 1929 in het Oostenrijkse plaatsje

Marienthal, waar ongeveer de helft van de bevolking werkloos was geworden door het faillissement van een grote fabriek, dat werken ook een aantal belangrijke latente functies heeft. Werk structureert de tijd, geeft een doel aan het leven en levert sociale contacten en status op. Ook als werklozen een fatsoenlijke uitkering ontvangen, zijn zij veel minder gelukkig dan werkenden, zo stelden ook (Nederlandse) sociologen vast toen zij in de jaren tachtig – opnieuw een periode met hoge werkloosheid – onderzoek deden onder langdurig werklozen. Ook een basisinkomen – de oplossing die toen en ook recent weer door sommigen naar voren wordt gebracht – zou dat probleem niet oplossen.

Werkenden mogen dan over het geheel beter af zijn dan werklozen, tussen werkenden onderling zijn er grote verschillen. Griekse filosofen als Plato en Aristoteles brachten al een hiërarchie aan in de verschillende soorten activiteiten. Zoals gezegd stond lichamelijke arbeid het laagst in aanzien. Volgens Aristoteles had dat te maken met de duurzaamheid van het product van de arbeid. Slavenarbeid wordt ingezet voor de productie van goederen die onmiddellijk worden geconsumeerd, zoals voedsel; de producten van ambachtslieden vergaan ook na kortere of langere tijd, maar het besturen van de stadsstaat zou veel langer effect hebben – wat je je bij de huidige generatie politici en bestuurders met een horizon die zelden meer dan vier jaar beslaat, overigens kunt afvragen. Dat het gedachtegoed van filosofen bijna eeuwigheidswaarde had, zoals Aristoteles stelde, wordt alleen al bevestigd door zijn naam hier te noemen.

In de twintigste eeuw waren het vooral psychologen en sociologen die oog hadden voor de grote verscheidenheid aan werk (bij economen bleef de aandacht grotendeels beperkt tot beloningsverschillen). Hoewel er eindeloos veel psychologische theorieën zijn over de factoren die werk motiverend of (psychisch) belastend maken, zijn de meeste toch een of andere variant op de bekende piramide van Maslov. Als eenmaal in de basale materiële behoeften is voorzien – zoals voor de meeste werkenden in deze tijd in Nederland het geval is – zoekt men in werk vooral sociale contacten, erkenning of status en zelfverwerkelijking. Deze gedachte staat ook centraal in de momenteel populaire zelfdeterminatietheorie van Deci en Ryan. Volgens hen zijn mensen actieve wezens die hun potentie willen ontwikkelen. Mensen worden gedreven door hun behoefte om te leren en hun talenten te ontplooien. Bovendien willen zij graag zinvolle en bevredigende relaties met anderen opbouwen. De basisbehoeften van mensen zijn volgens deze theorie autonomie, competentie en verbondenheid. Wat algemener geformuleerd: de extrinsieke waarde van werk – werk als bron van inkomen – wordt steeds meer ondergeschikt aan de intrinsieke waarde. De socioloog Inglehart duidde dat aan als een brede beweging in de richting van postmaterialistische waarden.

Tegelijkertijd is er ook toenemende aandacht voor de negatieve aspecten van werk, met name het risico op stress en burnout. Die wordt, in navolging van het bekende model van Karasek, meestal verklaard uit een onbalans tussen de taakeisen en de regelmogelijkheden, waarbij de weer dicht aan zitten tegen autonomie. Met die sterke nadruk op autonomie als factor die werk waardevol en bevredigend maakt, zijn we eigenlijk weer terug bij Plato, Aristoteles en Cicero, die ook de zelfgekozen activiteiten van de vrije burger het hoogst waardeerden. Voor hen was het overigens evident dat dit nooit werk in loondienst zou kunnen zijn. Zo stelde Cicero: “iedereen die zijn arbeid verkoopt, verkoopt zichzelf en plaatst zich in de rij van de slaven”. Daarin werd hij vele eeuwen later gevolgd door onder meer Karl Marx en Bertrand Russell.

En vrouwen dan?

Misschien is het u opgevallen dat ik in mijn inleiding consequent geen politiek-correcte genderneutraliteit heb toegepast door van ‘zij of hij’ te spreken, maar het steeds alleen over ‘hij’ had. Dat is niet omdat ik niet van politieke correctheid hou – wat ik inderdaad niet doe – maar omdat een

gemeenschappelijk kenmerk van het overgrote deel van de economische, sociologische, psychologische, antropologische en filosofische literatuur over werk is, dat hij bijna uitsluitend over mannen gaat. Werk en man lijken haast synoniem te zijn. Als vrouwen al genoemd worden, dan zijn hun activiteiten meestal van generlei betekenis, omdat zij bijvoorbeeld geen economische waarde zouden vertegenwoordigen (zoals bijv. bij More en Marx). Slechts een enkele denker, waaronder Plato, Bellamy en Jahoda, besteedde expliciet aandacht aan het werk van vrouwen, zij het vanuit geheel verschillende perspectieven. Het werk van feministische economen, sociologen en filosofen niet te na gesproken, constateer ik dat dit een belangrijk aandachtspunt is voor het onderzoek naar de waarde van werk in de 21^e eeuw.

Tot besluit

Keren we tot slot weer terug naar Bellamy's visie op het jaar 2000, waarin iedereen een vaste baan met een goed inkomen en veel werkzekerheid heeft. Een wereld waarin het doel van de FNV, 'gewoon goed werk' voor iedereen gerealiseerd is. Toch bekwam me bij lezing van *Looking backward* een licht gevoel van onbehagen. In die wereld was alles wel heel goed geregeld. Maar is het wel zo 'gewoon' dat 'goed werk' een vaste baan betekent?

Dit korte overzicht van het denken over de waarde van werk door de eeuwen heen heeft in ieder geval laten zien, dat dit een heel recent, westers idee is. Het kan natuurlijk zijn dat de twintigste eeuw een nieuw tijdperk in de wereldgeschiedenis heeft ingeluid, waarin we hebben ontdekt dat een vaste baan in loondienst, met alle verworvenheden die daar in de loop van de afgelopen eeuw aan verbonden zijn, inderdaad de beste manier is om werk te organiseren. Dat de vaste baan inderdaad het meest waardevolle werk oplevert. Maar toch, het feit dat zoveel mensen met een vaste baan klagen over een hoge werkdruk, dat de autonomie in het werk aan het afnemen is, dat steeds meer mensen ervoor kiezen – en veel minder vaak ertoe gedwongen worden – om als zzp'er te gaan werken, roept de vraag op of die vaste baan in loondienst ook in de 21^e eeuw nog de beste manier zal blijven om waardevol werk te creëren. Het antwoord op die vraag zult u vandaag niet van mij horen, maar als ik u hierover een beetje aan het denken heb gezet, heb ik mijn doel bereikt.